

ҒАЛЛА БИТЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ЗАРАРИ

**КАРИМБОЕВ САРВАРБЕК АНВАРБЕК ЎҒЛИ
АБДУЛЛАЕВА ГУЛНОЗАХОН МУҲАММАДЖОН ҚИЗИ
МАНСУРОВА ШОИРА НАСИМЖОН ҚИЗИ**

Аннотация. Ушбу мақолада ғалла экинларида учровчи ширалари турлари ва уларнинг биологияси, тарқалиши, зарари ва қарши кураш чоралари бўйича маълумотлар келтирилган.

Таянч сўзлар. Ғалла экинлари, ширалар, катта ғалла шираси, оддий илдиз бити, етук зот, энтомофаг, паразит.

Марказий Осиёда ғалла экинларига ўсимлик битининг бир неча тури анча катта зиён етказди, жумладан, катта ғалла бити (*Amphorophora avenae* Fabr. ва бунинг синоними бўлган *Sitobion avenae* Fabr.) арпага, буғдойга; маккажўхори, оқ жўхори ва тарикқа тушади; ғалла бити (*Toxoptera graminum* Rond.) арпа, буғдой, маккажўхори, оқ жўхорига, айниқса шолига кўп шикаст етказди; арпа бити (*Brachycolus roxius* Mord.) арпага ва қисман буғдойга тушади. Маккажўхори бити (*Sipha maidis* Pass.) арпани, буғдойни, маккажўхори ва оқ жўхорини шикастлайди; оддий илдиз бити (*Forda trivialis* Pass.) буғдой ва арпага тушади. Баъзан сули-маккажўхори бити (*Aphis maydis* Fitch.)

Марказий Осиёда арпада, буғдойда, тарикда, маккажўхори ва оқ жўхорида учраб туради; Курдюмов бити (*Sipha kurdjumovi* Mordv.) арпага тушади, аммо бу битларнинг зарари унча катта бўлмайди.

Битлар шира сўриши натижасида ғалласимон ўсимлик заифлашади, улар кўпайиб кетган ҳолларда ўсимлик нормал ўсмайди ва дон тугишдан орқада қолади; ўсимлик дони кўпинча пуч бўлиб қолади, барглари сўлиб сарғаяди; баъзан арпа битининг сўриши натижасида учки барглар ҳимарилади ва бошоқнинг барг қинидан чиқишига монелик қилади. Битдан шикастланган ўсимликлар соғлом ўсимликларга қараганда сувни кўпроқ сарфлайди.

Катта ғалла бити Палеарктиканинг ҳаммасида учрайди; ғалла бити жанубий ва ўрта Европада, Россияда эса шимолда Полтавагача бўлган жойларда, Кавказда, Кавказ ортида, Уссурий ўлкасида, Шимолий Америкада, Қозоғистонда ва Марказий Осиёда бўлади. Арпа бити Марказий Осиёда, Украинада ва Кавказ ортида учраб туради; маккажўхори, бити Марказий Осиёда, Кавказ ортида, жанубий ва Ўрта Европада (шимолда Минск шаҳригача бўлган жойларда), Ғарбий Сибирда учрайди; оддий илдиз бити Марказий Осиёда, Кавказ ортида, Қримда, шимолий ва жанубий Европада учрайди. Катта ғалла бити 2—2,8 мм катталиқда бўлиб, туси яшил рангда, қанотлиларининг боши ва кўкраги қизғиш қўнғир сўриш найчасининг узунлиги танаси узунлигининг учдан бир—тўртдан бир қисмига тўғри келади; найчаси, шунингдек мўйлови, панжаси, сонининг юқориси ва болдири қора тусда; мўйлови танасидан узунроқ бўлади. Ғалла битининг бўйи 1,2—2 мм; туси яшил рангда, қанотлиларининг боши, ўрта ва кейинги кўкраги тўқ қўнғир тусда бўлади. Бит орқаси бўйлаб бирмунча тиниқ яшил йўл ўтади, мўйлови танаси ярмидан узунроқ қанотсиз битнинг сўриш найчаси танасининг олтидан бир—тўққиздан бир қисмига, қанотли битда эса саккиздан бир—ўндан бир қисмига баравар келади. Олдинги қанотининг медиаль томири бу битда бир марта шохлайди, ҳолбуки бошқа ғалла битларида—икки марта шохлайди. Арпа битининг бўйи 1,6—2,2 мм; туси оч яшил ёки сарғиш яшил рангда бўлади. Қанотлиларининг ўрта-орқасида иккита тўқ яшил доғ бор кўзи ва мўйлови қора. Мўйловининг узунлиги—танаси ярмидан калтароқ, сўриш найчаси ривожланмаган бўлиб, дўмбоқча шаклида бўлади. қанотсизларининг танаси юпқа мумсимон ғубор билан қопланган. Маккажўхори битининг бўйи 1,6—2,3 мм; туси ялтироқ, тўқ қўнғир рангда; қанотсизларининг мўйлови сариқ, қанотлиларининг мўйлови қўнғир тусда, қанотсиз битларнинг мўйлови танаси бўйининг учдан бир қисмидан сал узунроқ қанотлиларининг мўйлови эса тана бўйинининг ярмига тенг. Сўриш найчаси жуда қисқа—худди дўмбоқчага ўхшаб туради. Оддий илдиз бити сарғиш, баъзан оч яшил рангда бўлади; тана шакли тухумсимон кўринишда; мўйлови қисқа, сўриш найчаси бўлмайди. Катта ғалла бити,

ғалла бити, арпа бити ва маккажўхори бити миграция этмайдиган (кўчиб юрмайдиган) битлар жумласига киради.

Оддий илдиз бити Марказий Осиёда ривожланишнинг тўла циклини ўтмайди, чунки бу ерларда бит яшайдиган асосий илдизли ўсимлик—писта (*Pistacea terebinthus*) ўсмайди, балки бу ўсимликнинг бошқа тури—*P. vera* ўсади, бу пистада илдиз бити яшай олмайди. Миграция этмайдиган барча ғалла битлари тухумлик стадиясида қишлайди, урғочи бит тухумини ёввойи ва экиладиган ғалла ўсимликларига кўяди. Илдиз бити личинкалик ва имаго стадиясида ғалласимонлар илдизида қишлайди. Катта ғалла бити, ғалла бити ва маккажўхори бити бошоқли ўсимликлар баргида, поясида ва бошоғида очик ҳолда яшайди. Арпа бити эса булардан фарқ қилиб, баргларида очик ҳолда яшамайди, балки бошоқ тубидаги баргларида найи ичига кириб олади.

Ғалла бити ҳам кўпинча арпа бити билан бирга ёки алоҳида равишда учки барг қини ичига кириб олади. Илдиз бити ғалласимонлар илдизида яшайди. Битлар ўсимликда йирик тўда шаклида жойлашиб олади. Россияда зич тўда ҳосил қилмайдиган катта ғалла бити ҳам Марказий Осиёда кўпинча катта тўда ҳолида яшайди. Бит айниқса кўклам ва кузда кўпайиб кетади, ёзнинг иссиқ кунларида камаяди, чунки юқори ҳарорат битга ёмон таъсир этади, сўнгра битларни қириб юборадиган (ейдиган) паразит ва йиртқичлар кўпаяди; шунингдек бу вақтларда даштдаги ғалласимонлар ҳам қуриган бўлади.

Марказий Осиёда ғалла битларини қириб турадиган асосий паразитлар сирфид пашшаси *Sphaerophoria scripta* L. ва қандала *Triphleps albidipennis* Reut личинкаларидан ҳамда битларнинг 20 % дан кўпроғини йўқ қилиб юборадиган (Бухоро вилоятида ўтказган тажрибаларга кўра) майда яйдоқчи (*Aphidius leucopterus* Hal.) лардан иборатдир. Ғалла битлари Марказий Осиёда бир ёзда 10 дан кўпроқ бўғин беради. Бит тушган экинларга кимёвий чоралар қўлланилиб, 4—5 % ли анабадуст ёки никодуст порошоги чангланади. Маданий хўжалик чоралари жумласига—баҳори ғаллаларни мумкин қадар барвақт экиш (бунда битлар ёппасига

пайдо бўлгунча ўсимликлар жуда бақувватлашиб олади); анғизни эрта ҳайдаш; донларнинг тўкилишига йўл қўймаслик дала ва унинг теварагида ёввойи ғалласимон ўсимликларни ўстирмаслик каби тадбирлар киради. Суғориладиган ерларда ғалла ўрими вақтида алдағич экини экиб, яъни озроқ ерга ғалла экиб, кейинчалик бу экинни молга ўриб едириш ҳам яхши натижа беради.

Фойдаланган адабиётлар.

- 1.Алимухамедов С.Н., Ходжаев Ш.Т. - Вредители хлопчатника и меры борьбы с ними, изд. «Узбекистан», г.Т., 1979.
- 2.Кимсанбоев Х.Х. ва бошқ. - Умумий ва қишлоқ хўжалик энтомологияси. Тошкент, 2002.
- 3.Олимжонов Р.А.- Энтомология. “Ўқитувчи”.Тошкент,1977.
- 4.Хўжаев Ш.Т., Холмуродов Э.А. - “Энтомология, қишлоқ хўжалик экинларини химоя қилиш ва агротоксикология асослари. Тошкент, “Фан” нашриёти,2009.
- 5.Холмуродов Э., Болтаев Б. ва бошқ.- Умумий энтомология ва зоология асослари. (Ус.қўлланма). ТошДАУ нашр тахририяти. Тошкент,2012.